

PRZEGLĄD BADAŃ

Ludwik Hass

Pomoc naukowe do badań historii trockizmu

Trockizm to zarówno system poglądów społeczno-politycznych, oparty na określonej teorii rozwoju społecznego, a więc ideologia, która jest jedną z odmian marksizmu, jak i formacja polityczna o zasięgu światowym, z komórkami organizacyjnymi od Japonii, poprzez Sri Lanke, Izrael i np. Francję po Stany Zjednoczone i Amerykę Łacińską. Jakkolwiek nigdy nie był ruchem liczebnie silnym, lecz w jego szeregach niejednokrotnie znajdowały się — raz dłużej czy wręcz długo, w innym przypadku tylko epizodycznie — osoby z najróżniejszych szerokości geograficznych, których nazwiska wpisały się na trwałe do kroniki życia intelektualnego XX w. Wystarczy przejrzeć skorowidze nazwisk w poważniejszych monografiach o Trockim bądź w jego i innych działaczy tego ruchu skomentowanych reedycjach pism, żeby się o tym przekonać¹. Przykładowo można wymienić takie szeroko znane, a różnorodne osobistości, jak nowojorski profesor James Burnham (1905-1987), autor głośnej *Managerial Revolution* (1941), czy „papież surrealizmu” André Breton (1896-1966) bądź jeden z najwybitniejszych artystów-malarzy Ameryki Łacińskiej, twórca malowideł ściennych Diego Rivera (1886-1957) lub wybitny intelektualista chiński, twórca chińskiego modernizmu i teoretyk ruchu narodowego Chen Duxiu (1879-1942), w 1921 r. sekretarz generalny Komunistycznej Partii Chin. Nawet wielki mistrz w latach 1971-1973 antydogmatycznego i agnostycznego Wielkiego Wschodu Francji, artysta-malarz Fred Zeller (ur. 1912) miał taki „grzech młodości”, podobnie jak w latach szkolnych nasz poeta Krzysztof Kamil Baczyński (1921-1944). Zrozumiałe więc, że z najrozmaitszych względów ruch ten budził i budzi zainteresowanie zarówno socjologów czy politologów, jak i historyków myśli politycznej i ruchów społecznych. Z ich publikacji na jego temat dałoby się skompletować wcale sporą biblioteczkę.

U nas natomiast, trwająca przez kilka dziesięcioleci dominacja stalinizmu w humanistyce, przynajmniej oficjalnej, w połączeniu z rygorami cenzury sprawiła, że na ogół źródłem wiedzy o trockizmie był kanoniczny tekst „prawomyślniej” historiografii ruchu robotniczego — *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. *Krótki kurs* (pierwsze wydanie polskie — Moskwa 1939)

1) Np. P. Broué, *Trotsky*, Paris 1988, s. 1039-1097; *James P. Cannon and the Early Years of American Communism. Selected Writings and Speeches 1920-1928*, New York 1922, s. 573-601.

oraz z jego ducha wyrosłe opracowania, w tym również „zachodnie” w rodzaju M. Sayersa i A. Kahna *Wielki spiszek przeciwko ZSRR* (Warszawa 1948). Toteż niemal do końca lat osiemdziesiątych — zatem zarówno w początkowym okresie naszej gierkowskiej „okcydentalizacji” kraju, jak i już w latach i gorbaczowowskiej „pieriestrojki” w ZSRR nieliczne rodzime publikacje z zakresu trockizmu częściej zaliczyć wypada do gatunku paszkwilu politycznego niż wyników rzetelniejszych badań naukowych². Konsekwencje zaś tamtego, minionego okresu jeszcze długo ciążyć będą nad wskazaną dziedziną badań, przede wszystkim w postaci ogromnych luk w podstawie źródłowej, od praktycznej niedostępności pism Lwa Trockiego począwszy. W rozmaitych księgozbiorach naukowych znaleźć można jego poszczególne broszury i książki, głównie napisane począwszy od 1929 r., tj. w okresie jego trzeciej i ostatniej emigracji. Zupełną rzadkością biblioteczną jest natomiast tegoż jedyne rosyjskie 24-tomowe — zresztą niepełne — zbiorowe wydanie pism, obejmujące jego twórczość pisarską do 1927 r. włącznie³. Równie rzadko, co najwyżej w 2-3 bibliotekach publicznych, spotkać można wydane pod redakcją George Breitmana i Sarah Lovell 14 tomów *Writings of Leon Trotsky 1929-1940* (New York 1973-1979, Pathfinder Press). Chyba zaś, wydaje się, w żadnej księgarni publicznej w Polsce nie da się znaleźć francuskojęzycznego wydania pism tego polityka z lat 1933-1940, opublikowanego pod redakcją i w opracowaniu prof. Pierre Broué z uniwersytetu w Grenoble przez paryski Institut Léon Trotsky⁴. Waga zaś tej edycji polega na tym, iż — czego nowojorscy wydawcy uczynić nie mogli — przy jej opracowaniu, od tomu ósmego (pisma z okresu styczeń-luty 1936 r.) począwszy, uwzględniono tzw. zamkniętą część papierów Trockiego, przechowywanych od 1940 r. w Harvard College Library w Cambridge (Massachusetts, USA), dostępną dla badaczy od 2 stycznia 1980 r.⁵ Brak też w naszych zbiorach publicznych wydawanych począwszy od 1988 r. przez tenże instytut, pod tą samą redakcją, tomów drugiej serii *Oeuvres*, obejmującej lata 1927-1933. Nie ma też u nas reprintu — nie mówiąc o komplecie zeszytów — podstawowego źródła drukowanego do historii trockizmu, zwłaszcza w ZSRR, jakim jest ukazujący się od lipca 1929 roku do sierpnia 1941 roku „Bjulleten’ oppozicii”⁶, ani czterotomowego zbioru dokumentów IV Międzynarodówki oraz związanych z jej genezą⁷.

2) Nieco o tym szczegółów — L. Hass, *Trockizm w Polsce (do 1945 r.)*, w: *Oblicza lewicy. Losy idei i ludzi*, Warszawa 1992, s. 185-187, 232-233.

3) L.D. Trockij, *Soczinienija*, t. 1-24, Moskwa 1923-1927.

4) L. Trotsky, *Oeuvres*, [1re série] vol. 1-24, Paris 1978-1988. Niemiecki 10-tomowy tematyczny wybór pism Trockiego zaczął się w 1988 r. ukazywać w Hamburgu (Leo Trotzki, *Schriften*, Hamburg 1988, Rasch und Röhring Verlag). Dotąd ukazały się dwa tomy, każdy złożony z dwu półtomów — *Sowjetgesellschaft und stalinistische Diktatur (1929-1940)* oraz *Schriften über China (1924-1940)*.

5) *Après l'ouverture des papiers d'exil*, „Cahiers Léon Trotsky” nr 5 z 1980, s. 3-4.

6) „Bjulleten’ oppozicii” pierwotnie (lipiec 1929 — marzec 1931) był drukowany w Paryżu, następnie (kwiecień 1931 — grudzień 1932) w Berlinie, później znów w stolicy Francji (marzec 1933 — luty 1934). Stąd druk został przeniesiony do Zurychu (październik 1934 — kwiecień 1935), po czym powrócił nad Sekwanę, gdzie nieprzerwanie ukazywał się w ciągu czterech lat (lipiec 1935 — lipiec 1939). W związku z wybuchem II wojny światowej redakcję przeniesiono do Nowego Jorku, w którym ostatni zeszyt pisma ukazał się w sierpniu 1941 r., w pierwszą rocznicę zamordowania Trockiego. Ogółem ukazało się 87 numerów, faktycznie zaś 65 zeszytów (niektóre miały numerację podwójną), objętości od 12 do 68 stron każdy. Reprint w 4 tomach, zaopatrzone w spis treści, ukazał się w 1973 r. w Nowym Jorku, wydany przez Monad Press dla Anchor Foundation.

7) *Les Congrès de la IVe Internationale*, vol. 1, *Naissance de la IVe Internationale (1930-1940)*, Paris 1978; vol. 2, *L'Internationale dans la guerre (1940-1946)*, Paris 1981; vol. 3, *Boulversements et crises de l'après-guerre (1946-1950)*, Montreuil 1988; vol. 4, *Menace de la troisième guerre mondiale et tournant politique (1950-1952)*, Montreuil 1989.

Mylne byłoby też przeświadczenie — niekiedy sugerowane przez pogrobowców stalinowszczyzny, w tym również rodzimych „intelektualistów”, nawróconych zaczynając od 1968 r. na antykomunizm — że rozwój myśli teoretycznej tego kierunku zakończył się wraz ze śmiercią Trockiego w sierpniu 1940 r. Nadal, po dzień dzisiejszy w rozmaitych krajach w czasopismach naukowych i periodykach politycznych ukazują się artykuły i rozprawy analizujące z punktu widzenia trockizmu aktualny rozwój wydarzeń bądź dzieje ruchu robotniczego. Można też wskazać nawet świeżej i najświeższej daty publikacje książkowe podejmujące pod tym kątem widzenia temat upadku i krachu systemu „realnego socjalizmu”⁸. Nie docierało i nadal nie dociera do polskich bibliotek naukowych, prócz przypadkowych egzemplarzy, obfite czasopiśmiennictwo organizacji trockistowskich, ukazujące się od 1927 r. po dni nasze zarówno w krajach na zachód od naszej granicy, jak i za oceanem, nawet w regionach dla nas egzotycznych⁹.

Zarysowany stan zasobów bibliotecznych z omawianego zakresu jest w pełni wytłumaczalny dziejami naszego kraju. W dwudziestoleciu międzywojennym cenzura odbierała debit zagranicznym wydawnictwom trockistowskim selektywnie, mianowicie w językach u nas najbardziej pożytecznych — rosyjskim, niemieckim, francuskim i angielskim — w tych zatem, w których stosunkowo najwięcej druków tego rodzaju ukazywało się. W powojennych dekadach stalinowszczyzny o systematycznym gromadzeniu tego rodzaju publikacji rzeczy nawet mowy być nie mogło. Czuwało nad tym oko cenzury. Wyjątek od tej reguły po 1956 r. robiono dla kilku najwyższej rangi księżnic humanistycznych, w rodzaju Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Te jednak długofalowej polityki zakupów owej literatury z różnych względów nie prowadziły. Charakterystyczne pod tym względem było ubóstwo w tej dziedzinie księgozbioru Akademii Nauk Społecznych. W tym przypadku — dotyczy to również jej poprzedników (Wyższa Szkoła Nauk Społecznych itp.) — chyba potrzeby gromadzenia tego rodzaju wydawnictw nie dostrzegano. Kiedy zaś po 1989 r. przeszkody administracyjno-policyjne zniknęły, ich miejsce zajął wszechmocny bicz ekonomiczny. Nasilający się brak środków sprawia, iż placówki naukowe nie tylko nie mogą sobie pozwolić na uzupełnienie przez zakupy w antykwiariatach wieloletnich luk, lecz nawet na bieżące prenumeraty i nabytki. W jakimś stopniu swoje robi też bieżąca aura polityczno-ideowa, wprawdzie diametralnie odmienna od poprzedniej, lecz równie niewolna od pewnych ostracyzmów.

Inaczej sprawy te wyglądają na Zachodzie, gdzie od lat określone renomowane księżnice systematycznie gromadzą literaturę trockistowską, a prasa i piśmiennictwo trockistowskie oraz dotyczące tego ruchu i jego twórcy doczekały się już kilku dziesiątków bibliografii. Stosunkowo najnowsze z nich i inne pomoce naukowe zostaną poniżej omówione.

Względnie niedawno, w styczniu 1993 r., w poważnym wydawnictwie międzynarodowym K.G. Saur (Monachium — Londyn — Nowy Jork — Paryż), specjalizującym się w różnorodnych

8) Np. E. Mandel, *Włast' i den'gi*, Moskwa 1992, ss. 277 (autor jest emerytowanym profesorem uniwersytetu w Brukseli i wieloletnim sekretarzem Zjednoczonego Sekretariatu IV Międzynarodówki); W. Daum, *The Life and Death of Stalinism. A Resurrection of Marxist Theory*, New York 1990, ss. 380; T. Cliff, *Państwowy kapitalizm w Rosji od Stalina do Gorbaczowa*, Warszawa 1991, s. 316 (przekład z ang. wyd. z 1988 r.).

9) Stosunkowo najwięcej tej prasy znajdowało się w bibliotece byłego Centralnego Archiwum KC PZPR (księgozbiór obecnie włączony do Biblioteki Sejmowej), gdzie traktowano ją jako tzw. druki zastrzeżone i w dostępnym dla publiczności katalogu kartkowym jej tytuły nie figurowały. Pozycje te nie zostały też zewidencjonowane w wydanym już w okresie jaruzelsko-gorbaczowowskim inwentarzu bibliotecznym (K. Dolindowska, *Wydawnictwa międzynarodowych organizacji komunistycznych (1919-1943). Druki zwarte i ciągłe*, Warszawa 1987). Były to pojedyncze zeszyty z różnych lat: „Bjulleten' oppozicii” (sygn. P. 10952); „Der einzige Weg” (sygn. P. 10299); „Unser Wort” (sygn. P. 727); „Lutte ouvrière”, sygn. P. 720.

bibliografiach i podobnych opracowaniach, ukazał się opasły tom bibliografii trockistowskich wydawnictw ciągłych z lat 1927-1991 autorstwa Wolfganga i Petry Lubitzów¹⁰. Wolfgang Lubitz (ur. 1951), jest od lat znanym zachodniobierlińskim bibliografem trockizmu i kolekcjonerem jego druków. Wymienione opracowanie, zakończone w czerwcu 1992 r., uwzględnia czasopisma i do nich zbliżone wydawnictwa seryjne od pierwszych samoistnych publikacji tego ruchu w 1927 r. (w latach 1923-1927 działacze trockistowskie prezentowali swój punkt widzenia na łamach czasopism poszczególnych partii komunistycznych i Międzynarodówki Komunistycznej) po rok 1991 włącznie. Znalazło się tu również kilka pozycji, które zaczęły i przestały ukazywać się w 1992 r.

Trzonem pracy jest jej „Część główna (Bibliografia właściwa)”, będąca alfabetycznie uporządkowanym i ponumerowanym zbiorem opisów bibliograficznych 1926 tytułów prasowych i pokrewnych (s. 3-319). Znaczną część tych opisów autorzy sporządzili z autopsji. Bibliografia uwzględnia zarówno wydawnictwa legalne, jak i podziemne, czyli wydane w danym państwie nielegalnie. Opisy są nader szczegółowe, wykraczają poza przeciętną praktykę bibliograficzną. Każdy składa się z co najmniej czterech graficznie wyróżnionych części. Pierwszą stanowi tytuł pierwotny pisma, podtytuł (oraz jego ewentualne zmiany), miejsce wydania (wraz z jego zmianami) i daty krańcowe ukazywania się. Druga podaje liczbę wydanych zeszytów bądź informuje, że periodyk nadal ukazuje się w 1991 r. W drugim przypadku w następnym wierszu przytoczony jest adres redakcji, niekiedy zaś ponadto — już w odrębnym wierszu — cena jednego egzemplarza. Kolejny wiersz odnotowuje język publikacji, kraj, w którym się ukazywała czy ukazuje, oraz — w postaci skrótu — nazwę organizacji — wydawcy. Część ostatnia zapisu informuje o miejscach, oczywiście nie wszystkich, przechowywania danego periodyku. Uwzględniono prócz księgozbiorów publicznych również kolekcje prywatne, m.in. autorów omawianej bibliografii. Pismo, po zmianie tytułu, traktowane jest jako nowa jednostka bibliograficzna. Przy jej tytule pierwotnym znajduje się — w odrębnym wierszu — odsyłacz do nowego i *vice versa*.

W tak szczegółowym opisie pożądane byłoby uzupełnienie go — w miarę możliwości — jeszcze o dwie informacje, w danym przypadku niezmiernie istotne. Jedną z nich jest status prawny periodyku — czy ukazywał się legalnie i w takim przypadku czy bywał konfiskowany bądź po kilku zeszytach został przez władze zabroniony lub już pierwszy zeszyt uległ konfiskacie, bądź też pismo ukazywało się nielegalnie. Szczególnym przypadkiem jest sytuacja, kiedy pismo bywa legalnie drukowane w jednym państwie, z przeznaczeniem do nielegalnego rozpowszechnienia go w innym¹¹. Drugą pożądaną informacją byłaby technika powielania — druk, maszynopis powielony na hektografie itp.

Bibliografia rejestruje pisma publikowane w 28 językach — jak to określono we wstępie — europejskich, do których zalicza też język afrikaans (Burów w Afryce Południowej) oraz żydowski (natomiast już nie hebrajski). Z europejskich nie uwzględnia siedmiu: baskijskiego, greckiego, tureckiego, litewskiego, łotewskiego, estońskiego i słowackiego (s. XVIII bibliografii). Przyczyny tego pominięcia nie zostały podane. Najwięcej zarejestrowanych pozycji, gdyż ponad jedna trzecia (35,1 proc.; 676 tytułów) ukazało się w języku angielskim. Drugie miejsce zajmują publikacje francuskojęzyczne (22,7 proc.; 437 tytułów), trzecie niemieckojęzyczne (18,5 proc.; 356 tytułów). Na pozostałych 25 języków przypada zatem mniej niż jedna czwarta (23,7 proc.; 457 tytułów)¹². Bardziej zróżnicowana jest geografia wydawnicza. Tu przoduje Francja z 400 pozycjami

10) W. und P. Lubitz, *Trotskyist Serials Bibliography 1927-1991. With Locations and Indices*. Edited by ... Preface by Paolo Casciola, s. XXVII + 475.

11) Przykłady tych sytuacji — zob. L. Hass, *Pisma Lwa Trockiego w Polsce międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, 1991, *passim*.

(20,8 proc.), kolejne miejsce zajmuje Wielka Brytania (264 tytuły; 13,7 proc., następne dwa — Niemcy i USA (po 210 tytułów, czyli po 10,9 proc.). Na pozostałe 33 państwa przypadają zatem dwie piąte wszystkich trockistowskich tytułów prasowych i paraprasowych (43,7 proc.), czyli 842 periodyki¹³.

Polskie czasopisma trockistowskie zostały zewidencjonowane raczej bez większych luk¹⁴. Jest ich 21, w tym jedno najwcześniejsze wydane w 1932 r. w Belgii (poz. 1255) i 4 zapoczątkowane w latach 1970-1981 we Francji (poz. 0098, 0099, 0653 i 1817). Z 16 krajowych 6 ukazywało się w okresie międzywojennym, w tym 2 w języku żydowskim (poz. 1676 i 1763; polskojęzyczne — 0154, 0322, 0865, 1116), dwa zaś w latach 1940-1941 (poz. 0419 i 1264). Pierwszy trockistowski tytuł powojenny ukazał się w Polsce dopiero w 1986 r. i był drugoobiegową efemerydą (poz. 1926), w następnym kolejny drugoobiegowy (poz. 0862). Po 1989 r. pojawiło się natomiast sześć (poz. 1100, 0421, 1209, 1210, 1214 i 1749)¹⁵.

Nader użytecznym uzupełnieniem opisów bibliograficznych są dwa skorowidze, z których obszerne skorowidz organizacji-wydawców pism (s. 323-438) pozwala zorientować się w mikro-kosmosie rozsianych po naszym globie formacji trockistowskich i ich działalności prasowej. Drugi — „indeks afiliacji” (s. 441-445) informuje o międzynarodowych ośrodkach skupiających ogromną większość organizacji krajowych, uwzględnionych w poprzednim skorowidzu, podaje też datę utworzenia owych ośrodków. W „Przedmowie” Paolo Casciola, włoski działacz i badacz trockizmu, podał elementy podstawowe dziejów prasy tego ruchu.

Historykom wielce przydatne byłyby jeszcze dwa inne indeksy — porządkujący tytuły czasopism według początkowej daty rocznej ich ukazania się oraz geograficzny krajów i miejscowości ich wydawania, najlepiej gdyby był skorelowany z językiem czy językami (ukazywały się też dwujęzyczne) tych periodyków.

Różnorodna literatura na temat Trockiego i trockizmu chyba najwszechstronniej została zewidencjonowana przez Lubitza w drugim, w całości nowo opracowanym wydaniu jego publikacji *Bibliografia Trockiego. Rozmowny wykaz opublikowanych pozycji o Leonie Trockim i trockizmie*¹⁶. Obejmuje ona pozycje począwszy od 1905 r., kiedy w poglądach Trockiego pojawiły się pierwsze specyficzne dla jego późniejszych koncepcji elementy, które stały się wtedy przed-

12) W tym w języku hiszpańskim 8,4% (162 tyt.), włoskim 4,7% (91 tyt.), holenderskim 2,4% (46 tyt.), duńskim 2,3% (44 tyt.), szwedzkim 1,2% (23 tyt.), polskim 1,0% (19 tyt.), w pozostałych 19 językach — 3,7% (72 tyt.). Obliczenia procentowe autorów bibliografii (s. XIX), liczby bezwzględne określone przez przeliczenie odsetków.

13) Obliczenia odsetków przez Lubitza (s. XIX-XX), liczby bezwzględne określone na ich podstawie. Spośród owych 33 państw w 14 ukazało się po nie mniej niż 19 tytułów (1,0% ich ogólnej liczby), łącznie zaś 712 tytułów (37,0%), w tym w Indii — 19. W pozostałych 19 państwach — 129 (6,7%), w tym jeden dwujęzyczny, japońsko-angielski, w Japonii i jeden chińsko-angielski w Hong-Kongu. Pojedyncze tytuły ukazywały się nawet w tak egzotycznych krajach, jak Sri Lanka (w jęz. ang.) i Burkina Faso (w jęz. franc.).

14) Według relacji jednego z działaczy okresu międzywojennego, trockistowskim był redagowany wydany przez I. Deuschera, a znany jedynie z ówczesnego opisu bibliograficznego „Widnokrąg. Miesięcznik teoretyczny”, którego nr 1/2 (jedyne) był datowany „Warszawa, styczeń-luty 1935”. „Urzędowy Wykaz Druków” nr 1, 1935, poz. 77. Brak — „Trybuna Międzynarodowa. Wydanie Polskie” nr 1, marzec 1990, Paryż. Jest to polska wersja „Tribune Internationale. Le Verité”, uwzględnionej w bibliografii (poz. 1721).

15) Wątpliwa jest zasadność zaliczenia do pism trockistowskich wydawanego w Warszawie w latach 1991-1993 „Tygodnika Antyrządowego” (poz. 1749).

16) W. Lubitz, *Trotsky Bibliography. A classified list of published items about Leon Trotsky and Trotskyism. Second, totally revised and expanded edition. Edited by ...* München — New York — London — Paris 1988, K.G. Saur, s. XXI + 581. Pierwsze wydanie — *Trotsky Bibliography: List of separately published titles, periodical articles and titles in collections treating L.D. Trotsky and Trotskyism* (1982, ss. 458), jakkolwiek objętościowo niewiele mniejsze, uwzględniało tylko 3227 pozycji, uporządkowanych głównie alfabetycznie.

miotem polemiki, po te, jakie ukazały się 15 czerwca 1987 r. (data zakończenia pracy autora nad tym wydaniem bibliografii). Zgodnie z brzmieniem tytułu uwzględnia się tu wyłącznie publikacje na temat „człowieka numer dwa” rewolucji październikowej 1917 r. i zapoczątkowanego przezeń kierunku politycznego, zatem utwory z nim polemizujące — w tym również pamflety i oczywiste paszkwile — bądź analizujące czy opisujące system poglądów Trockiego i trockistów oraz działalność ich ruchu. Odpowiednio więc nie znajdują się tu żadne zapisy bibliograficzne prac samego Trockiego ani członków jego rodziny — zatem żony Natalii Siedowej-Trockiej (1882-1962), syna Lwa Siedowa (1906-1938) i wnuka Wsiewołoda-Estebana Wołkowa (ur. 1926) — ani też jego zwolenników, rozwijających myśl teoretyczną i polityczną założyciela ich ruchu. Natomiast artykuły i książki jednych i drugich, dotyczące historii tego ruchu i biografii jego działaczy, zostały uwzględnione. Bibliografia rejestruje poświęcone jej tematyce druki zwarte oraz rozprawy i artykuły, które ukazały się w periodykach i dziennikach, zatem wyłącznie pozycje ogłoszone drukiem. Z tej zasady uczyniono wyjątek dla około 150 dysertacji na uzyskanie stopni naukowych. Przodują tu ilościowo uczelnie USA, następnie Francji i ZSRR (s. 572-575)¹⁷. Nie odnotowano tu ani jednej obronionej w wyższej szkole w Polsce.

Całość materiału, liczącego 5009 ponumerowanych pozycji-zapisów bibliograficznych, autor zgrupował w 8 działach tematycznych. Każdy z nich z kolei podzielił — według rozmaitych kryteriów, chronologicznych, tematycznych i geograficznych — na rozdziały i podrozdziały, od trzech do 31 (dział 5: Trocki/trockizm w walce frakcyjne w rosyjskiej/radzieckiej socjaldemokratycznej i komunistycznej partii), ogółem na ponad sto. Z owych 5009 tytułów najmniej, gdyż zaledwie 0,3 proc. (15 pozycji) ukazało się — według obliczeń autora bibliografii (s. XVI) — w latach 1905-1919 oraz w latach 1940-1949 (4,0 proc.; 200 poz.), a jedna trzecia przypada na lata siedemdziesiąte, czyli po „wiośnie '68” (33,1 proc.; 1658 poz.). Bibliografia uwzględnia druki i nie opublikowane dysertacje w 21 językach europejskich, niezależnie od miejsca wydania pozycji, nie ewidencjonuje tych, które ukazały się w języku greckim i tureckim, rosyjskie zostały transliterowane (s. XV, XXIV). Nie znalazły się tu zatem pozycje m.in. w języku żydowskim, japońskim i innych, jakkolwiek w nich się ukazywały. Spośród zbibliografowanych co trzecia (33,5 proc.; 1678 poz.) to publikacje anglojęzyczna, co czwarta rosyjska — krajowa bądź emigracyjna — (25,1 proc.; 1257 poz.), oczywiście zdecydowanie wśród pierwszych z nich przeważają druki polemiczne, wręcz wrogie. Ze względu na minimalną liczbę tytułów ani Polska jako miejsce wydania, ani publikacje w języku polskim nie zostały w statystyce autorskiej wyodrębnione. Są zaś reprezentowane, pomijając obcojęzyczne prace I. Deutschera, przez zaledwie kilka tytułów antytrockistowskich, jak przedruk w 1961 r. międzywojennego eseju A. Stawara (poz. 1325) czy artykuły J. Janickiego i E. Weremowicz w „Nowych Drogach” z wczesnych lat siedemdziesiątych (poz. 3604 i 4464) lub M. Szyszki w „Kwartalniku Historii Ruchu Zawodowego” z 1984 r. (poz. 4974). Uwagi autora nie uszedł też traktujący o trockizmie rozdział pracy L. Kołakowskiego *Główne nurty marksizmu* (Paryż 1978) i jego obcojęzyczne wersje (poz. 849-851). Do innych tytułów już nie dotarł¹⁸.

17) Wśród nich nie znalazła się praca kandydacka czy doktorska przyszłego wiceprezydenta ZSRR Genadiego Janajewa (ur. 1937) *Problemy trockizmu i anarchizmu*, „Gazeta Wyborcza” nr 193 z 21 VIII 1991, s. 5.

18) Np. *Ideologia i polityka współczesnego lewactwa*. Pod redakcją J. Janickiego i J. Muszyńskiego, Warszawa 1976; J. Janicki, *Lewacy. Historia i współczesność ekstremistycznej lewicy*, Warszawa 1981; ks. M. Paradowski, *Aktualizacja marksizmu przez trockizm*, Londyn 1983; J. Kossecki, *Elementy historii trockizmu*, „Biuletyn A-Z” nr 1-2, 1985 (Wydział Organizacyjny ZG ZSMP); *Wkład Trockiego do rozwoju teorii i praktyki ruchu robotniczego pierwszej połowy XX wieku*, b.m.w [ok. 1983]. Liczniej artykuły i polemiki prasowe na temat Trockiego i trockizmu pojawiły się na łamach prasy polskiej dopiero od 1988 r.

W podrzdziale traktującym o ruchach trockistowskich w Europie Wschodniej (poza ZSRR) i na Bałkanach (s. 323-324) czytelnik znajdzie zaledwie jedną jednostronicową pozycję o Polsce, która dotyczy początku lat osiemdziesiątych (poz. 3708). Nie wiadomo, dlaczego ani w tym miejscu, ani też w jakimkolwiek innym bibliografii nie zostały uwzględnione podstawowego znaczenia dla dziejów trockizmu w Polsce międzywojennej wspomnienia H. Sztokfisz¹⁹ czy wypowiedzi autobiograficzne I. Deutschera ani też opracowania mówiące o jego działalności trockistowskiej w tymże czasie²⁰. Z antytrockistowskiej publicystyki przywódców KPP i polskich działaczy Międzynarodówki Komunistycznej odnotowano tu tylko jeden artykuł H. Horwitza-Waleckiego, lecz nie dotyczący Polski (poz. 2303, 2304), natomiast tegoż autora inny — właśnie „polski” — podobnie jak i innych są pominięte²¹. Nie zostały też zewidencjonowane informacje o trockizmie w Polsce opublikowane w „Bjulleten’ oppozicii”²².

Poruszanie się wśród kilku tysięcy uwzględnionych tytułów walnie ułatwiają skorowidze nazwisk autorów (s. 438-503), pozycji anonimowych (s. 505-522) oraz dysertacji (s. 572-575).

Pisma Trockiego, w tym również jego opublikowane listy do rozmaitych działaczy ze świata polityki i kultury, będące specyficzną odmianą publicystyki politycznej, niezmiernie skrupulatnie zewidencjonował Louis Sinclair w swojej ukończonyj w maju 1988 r. *Trotsky: A Bibliography* (vol. 1-2, Brookfield, Vermont 1989, Scolar Press, Gover Publishing Company, ss. XIX+1350+nlb. 2). W tym niewątpliwie dziele życia owego autora została uwzględniona wspomniana już „zamknięta część” papierów Trockiego²³. Umożliwiło to uściślenie w czasie dziejów jego twórczości piśmienniczej. Omawiana bibliografia ma układ chronologiczny, rejestruje napisane przez teoretyka

19) H. Mendel [=Sztokfisz], *Erinnerungen eines jüdischen Revolutionärs*, Berlin 1979 (przekład z oryginału w jęz. żydowskim, wyd. w Tel Aviv w 1959 r.; przekład franc. — *Memoires d'un revolutionnaire juif*, Grenoble 1982; ang. — *Memoirs of a Jewish Revolutionary*, London 1989); rec. — „Z pola walki” nr 1, 1985, s. 134-140.

20) I. Deutscher, *La tragédie du communisme polonais entre les deux guerres*, „Les Temps Modernes” nr 145, 1958, s. 1632-1677 (ditto w jęz. ang. — *The Tragedy of the Polish Communist Party*, w: tenże, *Marxism, Wars and Revolutions*, London 1984, s. 91-128); L. Syré, *Isaac Deutscher, Marxist, Publizist, Historiker. Sein Leben und Werke 1907-1967*, Hamburg 1984, s. 38-61, 342-345 (w bibliografii prac Deutschera nie uwzględniono pozycji opublikowanych do 1939 r. włącznie); *Isaac Deutscher. The man and his Work*, ed. by D. Horowitz, London 1971, passim (w szczeg. s. 227-233). Zabrakło też materiałów o działalności innego trockisty i historyka — polskojęzycznego — R. Rozdolskiego (był ukraińcem z Galicji Wschodniej) np. J. Radziejowski, *Roman Rosdolsky: The Man, Activist and Scholar*, „Science and Society. An Independent Journal of Marxism” nr 2, 1978.

21) H. Walecki, *Die polnische „sektion” der Weltposition*, „Internationale Presse Korrespondens” nr 119, 1927, s. 2703 (jest też tegoż wersja polskojęzyczna). Podobnej treści artykuły publikował organ teoretyczny KC KPP „Nowy Przegląd”, np. Albert [W. Żytlowski], *Uformowanie się kostrzewo-trockistowskiej grupy*, nr 1-2, 1933, s. 77-84; H. Jeż [J. Ryng], *Ostatnie wynurzenia Trockiego*, nr 5-6, 1933, s. 22-23. Międzywojenne antytrockistowskie druki zwarte w języku polskim, oryginalne bądź przekłady z rosyjskiego, zob. — Ż. Kormanowa, *Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego (1918-1939)*, Warszawa 1960, s. 438.

22) *Pol’sza*, „Bjulleten’ oppozicii” nr 38-39, 1934, s. 29-30; A-1, *Iz pis’ma pol’skogo towariszczu*, tamże s. 30; *Wozwanie pol’skich bolszewikow-lenincew*, tamże nr 68-69 z 1938, s. 31-32. Z racji założeń omawianej bibliografii nie mógł zostać w niej zarejestrowany: L. T.[rockij], *Priwiet pol’skoj l’ewoj oppozicii*, tamże nr 29-30, 1932, s. 19.

23) Tenże autor już wcześniej opublikował na ten temat kilka prac — *Records of Leon Trotsky: a chronological bibliography of Trotsky's works*, vol. 1-2, Glasgow 1961-1962 (nakładem autora); *Leon Trotsky: a bibliography*, Stanford, California 1972; ditto, *Abridged, amended an supplement, by ...*, Stanford 1978. Autor był pierwotnie działaczem trockistowskim, następnie odsunął się od bieżącej polityki i całkowicie poświęcił się skatalogowaniu twórczości swego zamordowanego przywódcy. J. Archer, *Louis Sinclair (1909-1990)*, „Revolutionary history” nr 3, 1991, s. 43-44.

i praktyka rewolucji w kolejności powstawania maszynopisów czy rękopisów oraz ukazywania się pierwodruków i kolejnych edycji (również w prasie) we wszystkich językach świata (transliterując alfabety niełacińskie). Polskie międzywojenne druki zwarte zostały w pełni uwzględnione, teksty w prasie — tylko incydentalnie²⁴. Tenże autor własnym nakładem opracował szczegółową bibliografię dokumentów i materiałów do dziejów ruchu trockistowskiego w latach 1930-1940 oraz przewodnik po materiałach, również archiwalnych, Międzynarodowego Sekretariatu Czwartej Międzynarodówki²⁵.

Z papierów, które Trocki wywiózł z sobą w styczniu 1929 r. z ZSRR, kiedy został deportowany, oraz zgromadzonych przezeń w latach jego trzeciej emigracji (1929-1940), część (15 paczek), za sprawą później zdemaskowanego agenta NKWD Marka Zborowskiego, który wkraść się w szeregi organizacji trockistowskiej, została 6 listopada 1936 r. ukradzioną w Paryżu i jej los pozostaje dotąd niewyjaśniony. Inną, starszą część tych papierów Trocki sprzedał w grudniu 1935 r. Międzynarodowemu Instytutowi Historii Społecznej (International Instituut vor Sociale Geschiedenis; IISG) w Amsterdamie, w którym dotąd jest przechowywana, a jej inwentarz został opublikowany²⁶. Resztę swego archiwum Trocki zabrał ze sobą w 1937 r. do Meksyku, gdzie odtąd przebywał. W 1940 r., tuż przed swoją śmiercią, większość tych materiałów sprzedał Harvard College Library w Cambridge (stan Massachusetts). Po II wojnie światowej Natalia Siedowa, wdowa po Trockim, sprzedała tej bibliotece inną część papierów męża²⁷. Zawartość zbiorów w Cambridge jest szczegółowo zewidencjonowana w opublikowanych przez przechowującą je placówkę inwentarzach i przewodnikach. Jednak wspomniane materiały pomocnicze — ze względu na datę ich opracowania i opublikowania — są niepełne, nie obejmują wspomnianej „zamkniętej części”²⁸.

Od 1963 r. znajdują się w Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford (stan California) jeszcze inne papiery L. Trockiego, jego syna Lwa Siedowa oraz redakcji „Bjulleten’ oppozicii”. Sprzedał je tu w ramach swej kolekcji materiałów do historii ruchu rewolucyjnego w Rosji rosyjski mienszewik-emigrant, historyk Borys Nikołajewski (1887-1966). Wcześniejsze losy wymienionych papierów pozostają okryte tajemnicą²⁹. Od 1980 r. są udostępniane badaczom, później ukazał się też ich szczegółowy inwentarz³⁰. Zwłaszcza w archiwaliach stanfordzkich

24) Pełniejsza, lecz jeszcze niekompletna, ewidencja artykułów Trockiego opublikowanych w międzywojennych czasopismach polskich, zob. — L. Hass, *Pisma Lwa Trockiego, passim*.

25) L. Sinclair, *Documents et discussions, 1930-1940: source material for the history of the Fourth International*, [Glasgow 1981], s. 481; tenże, *The [International] S[ecretariat of the Fourth International] papers*, [Glasgow] 1983.

26) H. van Veen, *Inventory of the collection of Lev Trotsky and the International Left Opposition*, Amsterdam 1990. Część papierów Trockiego wydał amsterdamski Instytut — *The Trotsky Papers, 1917-1922*, ed. and annot. by Jan M. Meijer, vol. 1-2, The Hague 1964, 1971.

27) Historię harwardzkiej części archiwum Trockiego opisał jego towarzysz walki — J. Van Heijenoort, *The history of Trotsky's papers*, „Harvard Library Bulletin” nr 3, 1980, s. 291-298 (przekład włoski — „Il Ponte” nr 11/12 z 1980, s. 1493-1499).

28) G. Fischer, *Guide to the papers of Leon Trotsky and related collections in the Harvard College Library*, Comp. by ..., 2. Version, [Cambridge] 1959; *The exile papers of Leon Trotsky*, Cambridge, Mass. 1975; *The Leo Trotsky papers master index of names*, Cambridge, Mass. 1979.

29) Sprawa paryskiej kradzieży i losy papierów, które znalazły się w Hoover Institution — D. Reed and M. Jakobson, *Trotsky Papers at the Hoover Institution: One Chapter of an Archival Mystery Story*, „The American Historical Review” nr 2, 1987, s. 363-375.

30) M. Jakobson, *Lev Davydovich Trotskii, Lev L'vovich Sedov. A Register of of their papers in the Boris I. Nikolaevski collection in the Hoover Institution Archives*. Prepared by ..., Stanford University 1987.

znajdują się polonica dotąd nie wykorzystane przez badaczy. Do nich zaliczyć można przede wszystkim korespondencję z 1937 r. pomiędzy jednym z przywódców trockistowskich w Polsce P. Mincem (ps. Aleksander) i L. Siedowem — 14 i 13 listów odpowiednio — pojedyncze pisma administracyjnego charakteru do kilku placówek i pojedynczych osób w Polsce, m.in. do trockistowskiego działacza we Lwowie, Michała Zawadowskiego i in.³¹ Jedynie tu zachował się ślad po nielegalnie wydawanym przez organizację Łódzką Związku Komunistów-Internacjonalistów w Polsce czasopiśmie „Bolszewik” — mianowicie jego piąty, prawdopodobnie ostatni, zeszyt z października-listopada 1934 r. Również późniejszy nieco daty odezwa trockistowskiej placówki młodzieżowej. Tych wydawnictw dotąd nie odnaleziono w zbiorach polskich, a o ich ukazaniu się milczą materiały ówczesnego aparatu bezpieczeństwa.

Omawiając pomoce naukowe nie sposób pominąć periodyków naukowych poświęconych wyłącznie bądź głównie dziejom trockizmu oraz instytucji nimi się zajmującymi. Spośród tego rodzaju czasopism, które aktualnie się ukazują, najstarsze są zapoczątkowane w 1973 r. „Les Cahiers du C.E.R.M.T.R.I.” (88. rue Saint-Denis, 75001 Paris, France). Wydaje je Centre d'Etudes et de Recherches sur les Mouvements Trotskyste et Révolutionnaires Internationaux (CERMTRI; Ośrodek Studiów i Badań Ruchu Trockistowskiego i Międzynarodowych Rewolucyjnych) w Paryżu (adres tenże co czasopisma). Same „Cahiers”, pierwotnie bez określonej periodyczności, ustabilizowały się jako kwartalnik. Koncentrują się na tematycznych opracowaniach bibliograficznych i reprintach dokumentacji na określony temat. Na przykład zeszyt 63 z 1991 r. zawiera — co podano w podtytule — „Dokumenty o kwestii żydowskiej i rewolucji palestyńskiej”, nr 68 z 1993 r. — „Dokumenty o Międzynarodowym Stowarzyszeniu Robotników (I Międzynarodówce) od 1864 do 1870”, nr 69 z 1993 to „Marksiści a związki zawodowe (dokumenty)”. Przeciętna objętość zeszytu 80-90 stron. Powołany do życia w 1978 r. głównie przez francuskich badaczy Trockiego i działaczy trockistowskich Institut Léon Trotsky, pierwotnie w Paryżu, później przeniesiony do Grenoble (BP 276, 38407 Saint Marlin d'Hères Cedex, France), prócz wspomnianej już francuskojęzycznej edycji pism Trockiego, od 1979 r. wydaje kwartalnik „Cahiers Léon Trotsky”. Jego redaktorem do 1990 r. był dyrektor naukowy Instytutu wymieniony poprzednio prof. P. Broué. Niektóre zeszyty tego kwartalnika są tematyczne, np. 6 i 7 z 1980 r. poświęcone były trockistom w ZSRR w latach trzydziestych, zawierały ich nie opublikowane dokumenty polityczne, sprawozdania organizacyjne, tajną korespondencję polityczną i osobistą, głównie z politizatorów, obozów i miejsc zesłania³². Objętość zeszytów rozmaita, w przedziale 100-200 stron, adres redakcji: Paul Gautier, 63 rue Thiers, 38000 Grenoble, France).

Od marca 1988 r. ukazuje się w Londynie 3-4 razy w roku czasopismo „Revolutionary History” (Socialist Platform Ltd, BCM Box 7646, London WC1N 3XX). W skład jego komitetu redakcyjnego wchodzi przedstawiciele rozmaitych organizacji trockistowskich w Wielkiej Brytanii. Zeszyty są przeważnie tematyczne, poświęcone różnym strefom geograficznym lub poszczególnym krajom, zawierają też obfity dział korespondencji i polemik oraz zestawy bieżącej informacji bibliograficznej. Tak np. przedmiotem czterech kolejnych zeszytów tomu trzeciego (lato 1990 — wiosna 1991) był „Stalinizm i komunizm w Europie Wschodniej”, „Wietnam — rewolucja robotnicza i niepodległość narodu” (o działalności trockistów wietnamskich w latach czter-

31) O obu wymienionych, zob. L. Hass, *Trockizm*, s. 197, 201, 221, 240, 335.

32) W 1989 r. ukazał się spis zawartości zeszytów 1-39 (1979-1989) czasopisma.

dziestych), „Trockizm i stalinizm w Grecji” oraz „Trockizm i druga wojna światowa”. Tematem podwójnego zeszytu 1/2 (zima 1991-92) kolejnego tomu jest „Hiszpańska wojna domowa: widok z lewicy” (s. 402), a dwu następnych dzieje trockizmu w Boliwii i Afryce Południowej; najświeższy (t. 5, z. 1, jesień 1993) - „Naoczni świadkowie klęski. Niemiecki ruch robotniczy i sukcesy Hitlera, 1929-33” (s. 160).

Do trzech przedstawionych periodyków dołączył w lipcu 1993 r. kolejny —rocznik „Journal of Trotsky Studies” (s. 135), wydawany w Glasgow (adres: Institute of Russian & East European Studies, Glasgow University, 29 Bute Gardens, Glasgow, G12 8RS, Scotland, UK). W skład jego komitetu redakcyjnego wchodzi 8 znanych badaczy tej problematyki, z Francji, Izraela, Niemiec i Wielkiej Brytanii. Nowe czasopismo widzi jedno ze swoich głównych zadań w naukowym wykorzystaniu papierów Trockiego, przechowywanych w byłym Instytucie Historii Partii w Moskwie, które dotąd nie znajdowały się w obrocie naukowym. Obecnie ich mikrofilm, sporządzony kosztem 4000 funtów szterlingów, znajduje się w zbiorach specjalnych uniwersytetu w Glasgow (Special Collections Department at Glasgow University). Dla badaczy niezmiernie użyteczny jest opublikowany w pierwszym roczniku nader szczegółowy przegląd literatury ostatnich lat o Trockim i trockizmie pióra wspomnianego już W. Lubitza (s. 67-82), niejako kontynuacja drugiego wydania jego na ten temat bibliografii.

Działalność naukowo-wydawniczą prowadzą też rozmaite związane z organizacjami trockistowskimi pozarządowe placówki naukowe nie publikujące specjalistycznych periodyków. Tak więc International Institute for Research and Education/Institut International de Recherche et de Formation (IIRE/IIRF; Międzynarodowy Instytut Badań i Nauczania) w Amsterdamie (Postbus 53290, 1007 RG Amsterdam, The Netherlands) od 1986 r. wydaje nieperiodyczne kilkudziesięciostronicowe „Zeszyty Rozpraw i Poszukiwań” w wersji językowej angielskiej („Notebooks for Study and Research”) i francuskiej („Cahiers d'Etude et de Recherche”). Każdy z nich pióra określonego autora bądź zespołu autorskiego omawia jedno zagadnienie z dziedziny teorii marksizmu bądź problem polityczny czy politologiczny lub wydarzenie dziejowe, np. pióra P. Rousseta jest dwuczęściowa *Rewolucja chińska* (zesz. 2 i 3), D. Bensaida *Lata kształtowania się IV Międzynarodówki* (zesz. 9), czy ostatnio już C. Samary *Rozczłonkowanie Jugosławii, zmiana perspektywy* (zesz. 19/20).

Założony w październiku 1983 r. Centro Studi Pietro Tresso³³ (Ośrodek Badań im. Pietro Tresso) w Foligno (prowincja Perugia, Włochy), którego kierownikiem jest aktywny politycznie Paolo Casciola, zajmuje się gromadzeniem dokumentacji i innych archiwaliów włoskiego i międzynarodowego ruchu trockistowskiego (adres — c/o Paolo Casciola, Via Firenze 18, 06034 Foligno <PG>, Italia). Od wiosny 1986 r. Ośrodek, opierając się na swoich zbiorach, wydaje „Quaderni del Centro Studi Pietro Tresso” (Zeszyty Ośrodka Badań im. Pietro Tresso), składające się z dwu serii — przeważnie 20-stronicowe zeszyty „Dagli archivi del bolscevismo” (Archiwum bolszewizmu) i nieco obszerniejsze „Studi e ricerche” (Rozprawy i poszukiwania). W pierwszej z nich są publikowane źródła do historii trockizmu, np. zesz. 3 (lipiec 1988) zawiera korespondencję z lat 1937 - 1939 pomiędzy Rają Dunajewską (sekretarka Trockiego w latach 1937 - 1938) a

33) Pietro Tresso (1893-1944), ps. Blasco, członek Komunistycznej Partii Włoch od momentu jej założenia, przywódca partyny w kraju w okresie nielegalności. W 1930 r. jeden z trzech opozycyjnych członków Komitetu Centralnego, którzy nawiązali współpracę z międzynarodową opozycją lewicową (trockistowską), współzałożyciel Nowej Opozycji Włoskiej (NOI), w październiku 1933 r. uczestnik konferencji przywódców tej opozycji międzynarodowejw Kopenhadze. Prawdopodobnie zamordowany.

Trockim (27 listów). W drugiej serii ukazał się w zesz. 3 (lipiec 1987) zarys Cascioli *Il trotskysmo e la rivoluzione in Italia (1943 - 1944)*, zaś w zesz. 12 (luty 1989) A.Ćiligi (od 1920 r. działacz KP Jugosławii, od 1925 r. członek jej Biura Politycznego, 1930-1935 więzień łagrów) *Come Tito si impadroni del Partito Comunista Jugoslavo*. I ciekawostka polska - jako zesz. 6 /styczeń 1988/ opublikowano przekład Z. Zaremby *Powstanie warszawskie, zatytułowane 1944: La Comune di Varsavia. Tradita da Stalin, massacrata da Hitler*. Instytut ponadto publikuje opracowania, objęte wspólną nazwą *Fuori collezione* (poza seriami).

W Nowym Jorku od końca lat siedemdziesiątych czynne jest *Prometheus Research Library* (Box 185, Canal Street Station, New York, NY 10013 USA). Długi czas ograniczała się do gromadzenia produkcji historycznej i pamiątkarskiej o międzynarodowym ruchu robotniczym na całym świecie i przechowywania archiwów organizacji trockistowskich w Stanach Zjednoczonych. Współpracowała też z archiwami w wielu krajach i badaczami interesującymi się problematyką trockizmu. Od sierpnia 1988 r. zaczęła publikować „Prometheus Research Series”. Do tej pory ukazały się cztery 100-stronicowe zeszyty tej serii. Trzy z nich są, poprzedzonymi wstępem i opatrzonymi przypisami, zbiorami dokumentów Międzynarodówki Komunistycznej i ruchu trockistowskiego. Jeden zaś stanowi swego rodzaju księgę pamiątkową amerykańskiego trockisty Richarda S. Fräsera (1913-1988). Zamieszczono tu m.in. 15 jego dokumentów politycznych (oświadczenia, przemówienia) i bibliografię artykułów prasowych oraz zarchiwalizowanych listów na tematy polityczne. W 1992 r. ta placówka wydała pierwszą książkę — *James P. Cannon and the Early Years of American Communism. Selected Writings and Speeches, 1920-1928* (ss. 624)³⁴. Tom wyróżnia się wysoce erudycyjnym aparatem wydawniczym. Obszerny „Słownik” (s. 573-601) zawiera noty biograficzne o ponad stu wspomnianych w tekście zasadniczym działaczach amerykańskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego oraz informacje o występujących w tekście tytułach prasowych.

Na zakończenie pewna, w naszych warunkach, raczej ciekawostka tylko czy egzotyka. W 1990 r. powstał w Tokio *Torotsuki Kenyusho* (Instytut Trockiego; adres — 1-22-21-203 Higashi-Nakano, Nakano-ku, Tokyo 164, Japan). Od jesieni 1992 r. wydaje on kwartalnik „Torotsuki-kankyu” (Badania Trockistowskie).

34) James P. Cannon (1890-1974), jeden z pionierów i przywódców Komunistycznej Partii USA, potem wybitny współpracownik Trockiego, autor m.in. *The First Ten Years of American Communism; report of a participant* (New York 1973) i *The History of American Trotskyism from its origins (1928) to the founding of the Socialist Workers Party; report of a participant* (New York 1972).